

/ ÉRTELMISÉG ÉS BESZÉDKULTURA^x

Távol áll tőlem, hogy az értelmiség fogalmáról valami-féle meghatározást kívánjak adni, akár tartalmi jegyeinek felsorolásával, akár terjedelmét próbálván körülhatárolni. Ezzel a feladattal nálam illetékesebbek birkóznak /talán ugy is mondhatnám: küszködnek/; miért épp én akarjam megtalálni a bölcsek követi! - Valami fogódzót azonban mégis kell keresnem a magam számára, hogy a cimben jelzett kérdést megközelíthessem. De hadd tegyek ehhez egy rövidke kerülőt /hátha mégsem mindig az egyenes a legrövidebb út/!

Hogy mi a mondat - írta egyik szép dolgozatában Berrár Jolán kollégám -, annak dolgában jó két évezred nyelvészei sem tudtak egyetértésre jutni. De hogy mi mondat - vagyis hogy egy nyelvi alakulat adott esetben és helyzetben mondat-e vagy sem -, annak megítélésében szinte teljesen egybevág a legkülönbözőbb felfogású kutatók véleménye. S időben nem túl távol Berrár Jolánnak ettől az írásától egy másik kiváló pályatársunk, Balázs János, ilyen címen hirdetett előadást a Magyar Nyelvtudományi Társaságban: "Mi a mondat, és mi mondat?" - Talán érezhető a példa szándéka és ereje. Mindketten arra ébredtek rá, hogy adott esetben /s én bővitem ki: adódó más esetekben is/ könnyebb és eredményesebb az egyednek /vagy: egyedinek/ valamely típusba tartozását megállapítani, mint magát a típust meghatározni, körülírni.

^x Ez az előadás nem Nyári Egyetemünk keretében hangzott el, témája alapján azonban e kötetünkbe kíváncsozott. - A szerkesztők.

1./ Az iménti kis kitérővel próbálnám indokolni vagy legalábbis magyarázni: miért beszélek a továbbiakban hol "értelmiség"-ről, hol "értelmiségi/ek/"-ről. Nem mintha azt akarnám mondani, hogy az értelmiség semmivel sem több vagy más, mint az értelmiségiek pusztja egyítése, valamiféle matematikus összege. Csak arra kívánnék utalni, hogy az "értelmiség" kategóriája az "értelmiségiek"-ben valósul meg, vagy még inkább: belőlük áll össze és kristályosodik ki; s így a tapasztalati megközelítés a különösnek bekapcsolásával átsegíthet bennünket az általános meghatározottságának hiányán.

A magunk számára most az értelmiség /ha tetszik: az értelmiségi, mint társadalmi egyed/ jellemzői közül az első és legfontosabb: a tanultságnak egy bizonyos foka. Aki tullendült az egyre általánosabbá váló középfoku tanulmányok szintjén /beléjük érve a gimnáziumok mellett nemcsak a szakközépiskolát, hanem a szakmunkásképző intézeteket is/, azaz valamiféle felsőoktatási ágazatban valamilyen képesítést szerzett /akár egyetemen, akár hagyományos főiskolán vagy újonnan felsőfokusított intézményben/, az egyben jogot és lehetőséget kapott arra, hogy értelmiségi jellegű beosztásokban működjék. Régebben erre jogosító végzettségnek számított a gimnáziumi érettségi /bár korántsem minden fajtája a középiskolai végzettségnek/; ma azt már meg kell fejteni, ki kell egészíteni valamilyen fajta továbbtanulással.

Már ebből is világos, hogy az értelmiséget /vagy itt valóban realisabb azt mondani: az értelmiségit/ elsősorban az egy bizonyos irányba mutató szakismereti többlete jellemzi; akár humán, akár természettudományos, akár technikai területen. Ámde akkor mitől értelmiségi, miért nem egyszerűen általában felül képesített szakmunkás? Nyilvánvaló: azért, mert ezzel az ismeretbeli többlettel együtt /s vele nemcsak időbeli, hanem okszerű összefüggésben/ megszerzett egy látókör- és látásmódbeli többletet is, amely tulmutat a pusztá szakmai felkészültségen. Vagyis az értelmiségit nem az teszi azzá, hogy bizonyos területen többlet tud, hanem az, hogy ennek révén általában is másképpen lát. Nagyobb foku benne - leg-

alábbis elvben - a képesség meg az igény a pontos fogalomalkotásra meg a valóságbeli összefüggéseket árnyaltabban tükröző gondolatfűzésre, mint a kevesebb iskolázás után és inkább tapasztalati szinten egyébként ugyanolyan hasznosan működő nem-értelmiségekben.

Egy másik - témánk szempontjából nem kevésbé jelentős - jellemzője az értelmiségnek /talán itt is pontosabb, ha így mondjuk: az értelmiséginek/ az, hogy az imént taglalt szakismereti többlete révén általában valamiféle vezető szerepet tölt be; ha hivatali beosztását tekintve nem is, a valóságos munka- és döntéshelyzetekben mindenképpen. De ha nem vezető, akkor is minta; amit lehet követni vagy elutasítani, elismerni vagy elítélni, csak épp figyelmen kívül hagyni nem.

2./ S most közelítsünk a kérdéshez egy egészen eltérő oldalról: a nyelviség felől. A "nyelviségről" itt csak annyit: az emberi társadalmaknak azt a csodálatos vívmányát nevezem így, amely lehetővé teszi számukra, hogy az állatvilág fejlettebb fajai által is használatos egydimenziós kommunikációs rendszer helyett /amelyben funkcionálisan tagolatlan, formájukban biológiai kötöttségű, használatukban reagálásszerűen megjelenő jelzések szerepelnek/ egy minőségileg továbbfejlődött, kétdimenziós kommunikációs rendszert használjon /amely olyan - funkcionálisan tagolt s ezért ábrázoló erejű - jelzések soraként jellemezhető, melyek maguk is komplexek, hiszen társadalmi konvencionálisitáson alapuló és fogalomtükröző értékű jelekből szerkeszthetők meg/. - Ez az új kommunikációs rendszer - vagy találóbbr így nevezni: kommunikációs módszer - a jelhasználat révén függetlenedik a közvetlen külső ingerhelyzettől; s eszközévé válik az emlékezésnek is /mert arról is tudunk beszélni, ami már csak volt/, meg a tervezésnek is /mert azt is segít mások számára megformálni, ami csak lesz, ami még csak a gondolatunkban él/.

Ez a nyelviség fogja át az egyént, aki biológiailag beleszületik a társadalomba, de mentálisan csak a beléje nevelődés révén válik tagjává. Így a kisgyermek nyelvi fejlődése egy-

ben kognitív /azaz ismeretbeli, de mondhatjuk akár így: ismeretelméleti/ fejlődését is jelenti. Hiszen a szavak és egyéb nyelvi eszközök révén a valóság dolgaival ismerkedik, meg persze tulajdonságaikkal, mozgásformáikkal, kapcsolataik fajtaival; s már legelső kéttagú mondata logikai ítélet, azaz tudatbeli tükröződése a valóság alapszerkezetének.

A társadalom nyelviségének - s benne az egyénekének is persze - durván és elnagyoltan három rétegével kell számolnunk. A legelső /és legalsó egyben/ a családias-mindennapi nyelvhasználati réteg. Ez spontán, majdhogynem reagálásszerű /ugy beszéljük, "ahogy a szánkra jön"/, pontosságra nem törekvő /mert ugyis visszakérdez a partner, ha kell/, kevésbé igényes; aktív és passzív oldala teljes egyensúlyban van /az egyik pillanatban beszélők vagyunk, a másokban már hallgatók/. - A legfelső réteg a kulturális-szépirodalmi. Társadalmi vonatkozásban ez a logikimiveltebb, esztétikai igényű forma; az egyénre a legkomplexebb hatásu: értelmileg tájékoztatja, érzelmeiben hangolja, akarataiban befolyásolja. Ám az egyén ezzel a réteggel való érintkezése közben passzív fél, egyértelműen befogadó; a nyelvhasználatnak ezt a szintjét élvezheti, de aligha művelheti; és a rája tett hatásnak /a megértés pontosságának, az érzelmi hangolódás adekváltságának stb./ nincs semmiféle kontrollja.

Melyik a középső réteg? - a szakmai-közéleti nyelvhasználaté. Ez is a mindennapokat fogja át, de a magánéletinél magasabb szinten. Így annak fölötte áll, de még az élethez tapadva; nem a levegőben lebegve /mint a kulturális-szépirodalmi/. Ennek a rétegnek az egyén nemcsak "hallgatója", befogadója, hanem "beszélője", művelője is. S itt a megértésnek meg a használatnak egyaránt megvan az ellenőrzése, helyességüknek-helytelenségüknek azonnali visszajelzése. Ezért a szóismeret és szóválasztás pontossága a fogalmak tisztázottságát, a mondat- és szövegszerkesztés gondossága az ismeretek és gondolatok letisztultságát igényli - és tükrözi persze. Így hát ez a nyelvhasználati "középréteg" a társadalom és az egyén megismerés- és gondolkodásbeli fejlődésének valójában alaprétege, hiszen kulcshelyzetű bázisa.

Talán érezni már: hogyan kapcsolódik össze a most felvezetett vonal az előbbivel, s a kettő együtt az értelmiségnek beszédkulturánkbeli súlyával, szerepével. Hiszen azt láttuk: az értelmiség - illetőleg konkrétan: az értelmiségi - mindig a szakismereteknek valamelyik területén bir többlettel az átlaghoz képest, mélyebb belelátással abba, s ennek révén másfajta rálátással a valóság egészére; helyzeténél fogva pedig szükségszerűen egyfajta tekintélyt képvisel, vagyis akkor is mérvadó, ha nem hangadó. Így /ha tudja, ha nem/ nyelvi magatartása mint a szóhasználatban és a mondatfűzésben, vagyis a fogalomismeret és a gondolatformálás /s rajtuk keresztül a valóságismeret és valóságtükrözés/ árnyaltságában; s nemkevésbé - említett presztizshelyzeténél fogva - igényességi szintjében is.

3./ Az értelmiség ebben a tekintetben persze nem most vált mintává, mindig is az volt. Csakhogy a felszabadulásig lényegesen kisebb volt a létszáma, egyneműbb az állaga, általában több generációs az előzménye; - és jóval szűkebb volt az a réteg is, amelyik mintának tekintette, mintájaként figyelte és követte. - Most viszont egyre több jelből látni, hogy az elmúlt egy-másfél évtizedben ugrásszerűen megnőtt a közérdeklődés anyanyelvünk dolgai iránt. Uttörőgyerekek nyelvművelő órseitől pártkongresszusi és parlamenti vitákig újból és újból előbukkán a téma: tanuljunk beszélni, és tanítsunk meg rá minél többeket. Társadalmunk érzi - s a benne élő egyének közül is egyre több, ki-ki a maga bőrén -, hogy a szocialista demokratizmus kiszélesedésének, a közéleti és az üzemi beleszólási jog érvényesítésének bizony nem sokan jutottak még a valóságos gyakorlataig. S közülük számosan azért nem /vagy legalábbis: azért sem/, mert nem birtokolják még hozzá megfelelő fokon és szinten az egyik igen fontos eszközt: a nyelvet.

Pedig amint levegő nélkül nincs biológiai élet, ugyanúgy nem létezhet nyelv nélkül társadalmiság, s a biztos és pontos egyéni nyelvismeret-nyelvhasználat nélkül valódi, kö-

zösségi értékű és hatású önkifejtés. A nyelv a társadalmi embernek társadalmi levegője: nemcsak a társadalom hat ennek segítségével őrá már születése pillanatától, hanem ő maga is csak ennek használatával tudja a közösségnek teljes értékien visszaadni önmagát. Gondolhatja magában a legszebbet, a legjobbbat; lehetnek korszakalkotó ötletei, szándékai: a kívüllág, a többi egyén csak annyit észlel, a kívülállók mindössze annyit foghat fel ebből, amennyit ő maga meg tud fogalmazni belőle.

Ám a tömegek nyelvhasználati kulturáját a társadalmi igények és lehetőségek csak serkentik; valójában a minták alakítják. S a mintát - szakmában, tudományban, közéletben - az értelmiség szolgáltatja, ha öntudatlanul is. A mérnök, a tisztviselő, a politikus, az ismeretterjesztő előadó; azaz minden ember, aki az életnek valamilyen - akár csak egyetlen kis lépcsőfokkal - "magasabb" helyéről szólal meg, akár írásban, akár élőszóban. - Műveltségünknek is, közéletünknek is minden területe - legalábbis nyelvhasználati formáját tekintve, bár korántsem csak abban - ennek a "fölülről lefelé" irányuló hatásnak jegyében alakul, ennek függvényében áll.

S ez bizony nemcsak felelős helyzetet jelent, hanem veszélyekkel terheset. Akkor válik ez világossá, ha felmérjük, hogy éppen tudományosságunk és közéletiségünk nyelvhasználata az, amely történelmileg nem "felőtt" a magánéletiből, a köznapiból, hanem maga is "lefelé" közelít hozzá. S honnan? - a latin majd német emlékün nevelkedett /most már szláv hatásoktól sem mentes/ és a bürokratikus igazgatási szemlélet lerakódásaival is feldusított válfajból. Amelyet a fogalmak megközelítésében, az új fogalmakat hordozó-rögzítő szavak megalkotásában is egy túlünk idegen szemléletmódot tükröző és terjesztő módszer eluralkodása jellemez /ti. a szóképzés helyett a szóösszetétel tulsulya/; s amelyben ráadásul a gondolatok részletező kifejtésére sem a finnmagor szemléletünknek jobban megfelelő, hanem az indogermánból - eléggé torzul - átültetett szerkesztésmód vált uralkodóvá /ti. rövid tagmondatos összetett mondatok helyett szerkezetesen zsufolt "egysze-

riek" használata, amelyben vagy a gondolatmenet válik követ-
hetetlenné vagy a részletek áttekinthetetlenné/.

S ez a kétféle /vagy igazabban mondva: kétfajta/ kifeje-
zés- és szemléletmód nehezen ér - és nehezen érik - össze.
A magánéletbeli gondolkodásnak és beszédtevékenységnek így a
hagyományos nyelvi gondolkodás és szerkesztésmód az alapja, a
szakmainak-közéletinek egy másik, egy ettől elidegenedett.
Ezért van az, hogy aki a nyilvánosság előtt megszólal /ha a
legkisebb előtt is/, nemhogy "Vigyázz!"-állásba vágná magát
nyelvileg, hanem tétőgást áll mindjárt, mintegy kibukik ön-
magából. Saját bokáját kerülgeti megkezdett és be nem feje-
ződő mondataiban botladozva; vagy belebukik a papírjába, s
onnan olvassa az előre megkanyargatott mondatkigyókat; nem
a megoldást keresve /az parlagi volna/, hanem "a megoldás mi-
kénti módozatait"; s nem is arról szólván, hogy az előadásso-
rozatról elég sok nő hiányzott /hisz még megsértene valakit ve-
le/, hanem hogy "elég gyakran történtek hiányzások, főleg a nők
terén".

4./ Ugy láttuk: az értelmiség, illetőleg az értelmiségi - fo-
galomalkotás, gondolatfűzés készségében és gyakorlatában, s
főleg: a valóság valamely szűkebb területébe való mélyebb és
elemzőbb belelátásával - megszerzett egyfajta többletet. Épp
ettől értelmiség, illetőleg értelmiségi. Ám ez a többlet nem-
csak képesít és jogosít bizonyos munkakörök betöltésére, meg-
határozott pozíciók elfoglalására, hanem egyre és másra köte-
lez is. Mindenekelőtt a megszerzett ismerettöbbletnek szakmai
tevékenykedése során való alkalmazására, gyümölcsösztetésére
persze; - de nem kevésbé a továbbadására is. Így válik az ér-
telmiségi rangtól olvászthatatlanná az ismeretterjesztői
felelősség.

S itt is belötközzünk a nyelviségnek jó néhány problé-
májába. Mert az ismeretterjesztéshez nem elég az, hogy a kér-
déses tárgyról sokat tudjunk. Még az sem, hogy pontosan ki
tudjuk fejezni ezeket az ismereteket. Az ismeretterjesztő elő-
adás, beszélgetés nem szakkonferenciái fejtegetés. A fő fela-
data nem a helyes kifejezése, hanem az eredményes átadása a

gondolatoknak. Nem úgy kell fogalmaznunk tehát, hogy - szóbeli vagy írásbeli - megnyilatkozásunk, szövegünk pontosan azt hordozza, amit az adott kérdésről tudunk, gondolunk, hanem úgy, hogy szövegünk olvasója vagy hallgatója pontosan azt értse, azt tudja meg belőle, amit ismereteinkből-gondolatainkból tudatni kívánunk vele.

Egy-két ismerős példát csak! "Az imprinting, mint minden tanulási mód, generalizációs tendenciát mutat, és így - a kritérium tekintetében - korántsem merev és irreverzibilis." Ez a szöveg jó és értelmes; de csak azon kevesek számára, akik a pedagógiában meg a fejlődéslélektanban otthon vannak. Másoknak semmit sem mond. - S ugyanígy: "Vágathajtásnál a jövesztésnek fontos feladata a meddő leválasztása, akár a főtében, akár a talpon folytatódik az ércesedés." Ebben még idegen szó sincs; s mégsem elég magyarul tudni hozzá, "bányászul" is érteni kellene. S aki nem ért, annak ezpusztába kiáltott szó. - Gondolunk-e vajon mindezekre, amikor "infrastrukturák"-kal, egyebekkel dobálózunk, szakmán kívül állók előtt!

Vannak azután megfontolnivalók a mondatszerkesztésben is. Nemcsak a pillanatnyi félreérthetőség a veszély /a jellemző példatípusok: "A kiállításra megérkezett Eötvös Loránd, a nagy fizikus, szinte valamennyi műszere"; vagy: "Kerülgették a cementet, téglát a telepre hordó teherautókat"/, bár az sem lebecsülendő. A már említett -indogermán szellemű, de finnugor szórendi megoldásu - zsufoló-feszítő alászerkesztés akkor is akadályos lehet a megértésnek, a gondolatátadásnak - segítőtje, megvalósítója helyett -, ha rövidzárlatot nem okoz. Figyeljük ezt: "Német építőmunkások elterjesztette, lényegében végző, s így hálaadó áldomásfajta a később - a kitűzött gallyról - bokrétaünnepnek elnevezett áldomás" /egy rádióműsorból, amelynek egyszeri, egyetlen hallásra kellene hatnia!/.

Stiluskérdések ezek? Nem: legalábbis kommunikációs horderejűek; de valójában egész közművelődésünket, egész társadalmi fejlődésünket érintőek. Mert az effajta "segítséggel" tartalmilag is igen keveset adunk; példában meg épp a legrosszabbat: nemcsak érthetlent, hanem követhetlent.

5./ Gondolunk-e ennek a felelősségére; s a mindenfajta értelmiségi megnyilatkozásokéra egyáltalán! Megadjuk-e a szóbeli és írásbeli nyelvhasználatnak, a szöveg- és beszédkulturának az értelmiségi nevelésben azt a gondozást, amely - társadalmi hordereje folytán - megilletné?

Aligha!

Még a leendő nevelők közül is ki kap, ki nem kap alapképzést beszédkulturából, beszédművelésből. Ennek mennyisége alulról fölfelé szűkül. Az óvónők képzésében jelentős súlyu a beszédoktatás /meg a beszédoktatás oktatása/; valamelyest még az alsó tagozatos nevelőnek készülő tanítójelöltkében is. Ám a leendő tanárok, a kora-tizenévesek majdani nevelői, ha főiskolára járnak, már csak éppen valamicskét kapnak belőle /egy félévnyit/; alig többet figyelmeztető izelítőnél. Akik meg egyetemeinken készülnek középfoku /gimnáziumi, szak-középiskolai, szakmunkásképzőbeli/ oktatói munkára, azok közül már csak a magyar szakosokat érinti meg a beszédművelés, illetőleg inkább csak a szele. A más szakosokat még az sem! Pedig - a maga pozitív vagy negatív példájával - minden nevelő tényezője lesz az iskolában az anyanyelvi nevelésnek. Hogy jó vagy rossz hatású-e, az a véletlen dolga marad. S ez bizony hátráltatja azoknak a törekvéseknek az érvényesülését, amelyekkel közoktatásunk az anyanyelvi nevelés hatékonyabbá tétele érdekében mostanában próbálkozik.

Mert - ha tudja, ha nem - anyanyelvi nevelést folytat minden tanár, aki az anyanyelvű nevelésben részt vesz. A földrajz, a biológia, a kémia oktatója, mikor szakkifejezéseket vagy épp meghatározásokat tanít, a pontos fogalomalkotás készségét edz/het/i. S ha "feleltetne" /ami egyre kevésbé szokás, mert kiszorítják a pusztá reagálással megelégedő tesztek, röpdolgozatok/, arra készítené a tanulót, hogy egy-egy szűkebb ismeretkör anyagát úgy gondolja át, ahogyan azt a pontos kifejtés, az értető ismeretátadás igény szintje megkívánja. - De ma ettől /már és még/ messze állunk; még az "általános műveltséget nyújtó" gimnáziumi oktatásformában is.

Hát még a szakértelmiséget nevelő főiskolákon, egyetemeken! - Pedig hát beszélni fog az üzemi vegyész is: emberekkel foglalkozik, utasít, oktat, magyaráz. S egyben közéleti ember lesz, aki referál, vitázik, felszólal, tájékoztatást ad. - A végzett jogásznak meg majdhogynem kenyere a beszéd, akár ügyvéd lesz, akár bíró, akár jogtanácsos, akár igazgatási dolgozó, később ugyanott vezető. - S az sem közömbös a betegnek /az én nemzedékem jól érzi már/, hogy orvosa pusztán információnak szánja-e a beszédet, vagy pedig kommunikációnak, azaz kétoldalu kapcsolat megvalósítójának, megfelelő tekintettel a partnerre!

Ritkán gondolunk mindezekre. Sőt! Nemegyszer kinevetjük - műhelyértekezleten, taggyűlésen, olykor rádióriport alanyaként - azt a dolgozót, aki a nagy elszánással megkezdett mondatot úgy felcifrázza, megkanyargatja, hogy be sem tudja fejezni a végén. S nem gondolunk rá: kitől is tanulta, s miért is nem beszél a maga nyelvén! Pedig hamar rájövönnek: nagyobb a hiba bennünk, mint őbenne. Hiszen ő csak "művelten" akar beszélni, "köznnyelven" szólni; s épp bennünket hallva alakulhattott ki benne az a tévhit, hogy ez a köznyelv, ez a nyilvános megszólalás illome!

Nem nevetnünk kell hát, hanem jobb mintát adni.

Ám ez magától nem megy. Magunk is örököltük közéletiségünknek ezt a hol fésületlen és lompos, hol meg tulságosan is igényeskedő beszédformáját. S a legkényelmesebb: hogy továbbörökítjük. Nem nézve: kiknek és hol beszélünk; nem kommunikációnak tekintve a beszédet, csak információnak, sőt: pusztán önkifejezésnek néha. Pedig a partner számára nemcsak a tartalom a lényeges, hanem a forma is. Az "olvasó" nemcsak olvasni akar a szemével, s a "hallgató" sem csupán hallgatni a fülével. Erteni is szeretné az agyával, amit olvas vagy hallgat; - s persze jó példát kapni egyben a maga mondanivalójának megformálásához.

Csak hogy mi sokszor nem valakinek írunk, valakihez szólunk, hanem csak úgy valamiről. Néha még arról sem pontosan,

csak úgy sebtében, odavetve. Érti, nem érti: az olvasó, a hallgató dolga már, nem a miénk.

6./ Mit tegyünk hát?

Töprengjünk el mindezekén, érezzük meg a ránk háruló felelősséget; s ne szégyelljünk tanulni se. Mert igaz: beszélni mindenki tud, akinek mozog a szája. Csak nem biztos, hogy hatásosan, hatékonyan. Ahogyan szaladni is tud mindenki, különösen, ha kergetik. De futni már tanulni kell; a futásnak fortélyai vannak, szabályai, esztétikája. Így van ez a beszéddel is. S hogy folytassam a hasonlatot: a közélet - de már a munka is - afféle mezei futóverseny. Nem az "élmezőnyé", a kiváltságosoké, mindenki benevezhet; de az alapszabályokat meg kell tartani, s nem is csak sebességben, hanem stílusban is.

És itt, a beszédformában, az érintkezési kulturában, az értelmiség a minta. Nemzeti méretű, jövőt formáló minta. Korántsem mindegy hát, hogy milyen!